

FORS TILIDA O'RIN RAVISHLARINING DERIVATSION XUSUSIYATLARI

Allamberganova Nafisa Ulug'bek qizi
TDSHU Sharq xalqlari tillari va adabiyoti institute
Tarjimashunoslik, tilshunoslik va xalqaro jurnalistika
oliy maktabi
Qiyosiy tilshunoslik va lingvistik tarjimashunoslik
mutaxassisligi
2-kurs magistranti

Annotatsiya

Maqolada fors tilidagi o'rin ravishlarining derivatsion xususiyatlari (tub, konversiya, qo'shma) tahlil qilingan. Fors ravishlari asosan sintaktik usullar (predlogli birikmalarning qo'shilishi) orqali yasalishi va ko'makchilar bilan o'zaro funksional bog'liqligi asoslab berilgan.

Tayanch so'zlar: Fors tili, o'rin ravishlari, derivatsiya, konversiya, qo'shma ravish, makon semantikasi.

Аннотация

В статье анализируются деривационные особенности локативных наречий в персидском языке (простые, конверсия, сложные). Утверждается, что наречия в фарси образуются преимущественно синтаксическими методами (сложением предложных конструкций) и функционально тесно связаны с предложениями.

Ключевые слова: Персидский язык, локативные наречия, деривация, конверсия, сложное наречие, семантика пространства.

Abstract

The article analyzes the derivational properties (simple, conversion, compound) of locative adverbs in Persian. It is argued that Persian adverbs are primarily formed

through *syntactic methods* (compounding of prepositional phrases) and are functionally intertwined with prepositions.

Key words: Persian language, locative adverbs, derivation, conversion, compound adverb, spatial semantics.

Kirish. Fors tili leksik qatlamining betakror boyligi va murakkab sintaktik tuzilishi qadim zamonlardan beri tilshunoslarning diqqat markazida bo‘lib kelgan. Til tizimidagi eng muhim va funksional so‘z turkumlaridan biri – ravish (*Ravish* – روش) harakatning turli xil nozik belgilarini – tarz, payt, miqdor, sabab, va eng muhimi, makonni aniqlashtiruvchi universal kategoriya hisoblanadi. Ayniqsa, o‘rin ravishlari (*Ravish-e makān* – مکان روش) fe‘l tomonidan ifodalangan harakatning joylashuv koordinatalarini belgilash orqali nutqning aniqligi va tasviriyligini ta‘minlaydi, shu bilan birga fors tilining makon konsepsiyasini lingvistik ifodalash usullarini ochib beradi. Shu bois, ushbu turkum birliklarining kelib chiqishi va shakllanishi, ya‘ni derivatsion xususiyatlarini o‘rganish tilning ichki mexanizmlarini tushunish uchun nazariy ahamiyatga molikdir¹. An‘anaviy fors grammatikalari ravishlarni asosan ularning semantik kategoriyalariga ko‘ra taqsimlagan bo‘lsalar-da, zamonaviy tilshunoslik derivatsion jarayonlarga, xususan, turkumlararo o‘tish (konversiya) va qo‘shma so‘z yasalihi (kompozitsiya) kabi g‘ayrioddiy yasalihi usullariga ko‘proq e‘tibor qaratmoqda. Fors tilida o‘rin ravishlari sof affiksatsiya yo‘li bilan yasalgan sodda (tub) birliklardan iborat bo‘lmay, balki old ko‘makchilar (predloglar) ishtirokidagi birikmalar va mustaqil so‘zlarning qo‘shilishi orqali ham faol derivatsiyalanadi². Shundan kelib chiqib, mazkur maqolaning asosiy maqsadi fors tilidagi o‘rin ravishlarining keng qamrovli derivatsion xususiyatlarini ilmiy jihatdan tahlil qilish, ularning yasalihiida yetakchi rol o‘ynaydigan morfologik va leksik-sintaktik mexanizmlarni aniqlashdan iborat. Bu tadqiqot nafaqat fors tili grammatik nazariyasini boyitadi, balki ushbu so‘z turkumini o‘rganish va amaliy qo‘llashga oid

metodologik asoslarni ham mustahkamlaydi³. Ravish soʻz turkumining derivatsion tahlili soʻzlarning kelib chiqishi va ularning leksik bazadan yangi maʼno qirralarini kasb etish mexanizmlarini ochib beradi.

Fors tilida oʻrin ravishlari (*Ravish-e makān*) oʻzining shakliy tuzilishi va yasalish usuliga koʻra uch asosiy guruhga boʻlinadi: tub (sodda), yasama (derivatsion) va qoʻshma (kompozit) ravishlar. Bu tasnif koʻpchilik ilmiy manbalarda qabul qilingan klassik yondashuvga asoslanadi⁴.

1. Tub oʻrin ravishlari (Ravish-e sāda – ساده روش)

Tub ravishlar mustaqil, bir oʻzakli boʻlib, tarkibida derivatsion qoʻshimchalar ishtirok etmaydi. Ular tarixan ravish sifatida shakllangan va boshqa soʻz turkumidan yasalmagan. Fors tilida bu guruh, ayniqsa, joyni koʻrsatuvchi eng asosiy koʻrsatkichlar bilan ifodalanadi: *inja* (اینجا – shu yerda), *ānja* (آنجا – u yerda) va *kojā* (کجا – qayerda?). Bu tub birliklar, xususan, makon koʻrsatkichlari fors tilining asosiy lugʻat qatlamini tashkil etuvchi mustahkam elementlar sanaladi⁵. Shuningdek, *bālā* (بالا – yuqori, tepada) va *pāyin* (پایین – past, pastda) kabi baʼzi otlar ham, tarixiy rivojlanish jarayonida sof ravish vazifasini mustahkamlab olganligi sababli, tub ravishlar qatoriga kiritilishi mumkin.

2. Yasama oʻrin ravishlari (Ravish-e moštaq – مشتق روش)

Fors tilida sof ravish yasovchi qoʻshimchalar boshqa soʻz turkumlariga qaraganda kam uchraydi. Oʻrin ravishlarining yasalishida affiksatsiya kamroq, biroq mavjud. Eng faol derivatsion mexanizm bu – soʻzning shakli oʻzgarmasdan, ot yoki sifat turkumidan ravish turkumiga oʻtishidir (konversiya). Tilshunoslikda bu jarayon juda unumli hisoblanadi: *Bālā* (بالا) soʻzi "yuqori" (ot) maʼnosidan "yuqorida" (ravish) maʼnosiga oʻtgan. Xuddi shunday, *Darūn* (درون – ichkari/ichkarida) soʻzining funksional

o'zgarishi ham turkumlararo derivatsiyaga yorqin misoldir. Bunday hollarda, morfologik o'zgarish bo'lmasa-da, gapdagi sintaktik vazifa orqali yangi turkum hosil qilinadi⁶.

3. Qo'shma o'rin ravishlari (Ravish-e morakkab – مرکب روش)

Fors tilida o'rin ravishlarining hosil bo'lishida eng unumli va keng tarqalgan yo'l bu – ikki yoki undan ortiq mustaqil ma'noli so'z asoslarining qo'shilishi orqali hosil bo'ladigan qo'shma ravishlardir. Bu guruh o'z ichiga ikki asosiy derivatsion modelni oladi:

A. Ot + Ot va Boshqa Qo'shilmalar (Kompozitsiya)

Bu modelda ikkita mustaqil leksik birlik birlashib, yangi makon ma'nosini hosil qiladi. Xususan, *jā* (جا – joy) so'zi ikkinchi komponent sifatida kirishib, makonni umumiyashtirish yoki belgilash ma'nosini beradi: *har-jā* (جا هر – har qayerda) yoki *ham-jā* (جا هم – bir joyda) kabi. Shuningdek, *sar-ā-sar* (سراسر – butunlay, boshdan-oyoq) singari birikmalar makonning to'liq qamrab olinishini anglatuvchi murakkab ravishlarni hosil qiladi⁷.

B. Predlogli Birikmalar orqali yasaliş (Frazaviy ravishlar)

Bu, aslida sintaktik birikma bo'lsa-da, vaqt o'tishi bilan ma'no mustahkamlanib, ravishga aylanib qolgan. Fors tilida predlog (old ko'makchi) + ot shakli ko'pincha o'rin ravishi vazifasini o'taydi: *dar xāne* (خانه در – uyda), *bar rū* (رو بر – ustida). Bu birliklar fors tili leksikasida mustahkam o'rin egallagan bo'lib, ba'zi olimlar ularni birikma ravishlar deb atashni afzal ko'rishadi, chunki ular frazaviy tuzilishga ega bo'lsalar-da, gapda yagona leksik birlik kabi ishlaydi⁸. Fors tilida o'rin ravishlarining derivatsion xususiyatlari yuqori darajada sintaktiklashgan xarakterga ega. Aniq morfologik

affiksatsiya usullari kam bo'lsa-da, turkumlararo konversiya va qo'shma so'z yasalishi (ayniqsa, predlogli va *jā* asosli kompozitsiyalar) asosiy derivatsion yo'nalishlarni belgilaydi. Bu o'rin ravishlari turkumining fors tilida shakllanishi faqat ichki morfologik qoidalar emas, balki nutqiy aloqadagi funksional ehtiyojlar va sintaktik birliklarning leksikallashuvi orqali amalga oshganidan dalolat beradi. Fors tilida o'rin ravishlarining derivatsion jarayonlari (tub, yasama, qo'shma) ularning nafaqat shaklini, balki makonni ifodalashdagi ma'no qirralarini, ya'ni semantikasini ham belgilab beradi.

Ushbu ravishlar tizimi harakatning joylashuvini, yo'nalishini va qamrovini ifodalovchi asosiy semantik funksiyalarga ega. O'rin ravishlari semantik nuqtai nazardan uch asosiy guruhga bo'linadi:

1. Statik joylashuv (O'rnida turish): Harakatning aniq bir joyda sodir bo'lishini ifodalaydi. Bu turdagi ravishlar ko'pincha tub yoki predlogli qo'shma ravishlar orqali hosil bo'ladi.
 - *inja* (إنجا): Shu joyda. ("U *inja* o'tiribdi.")
 - *dar xāne* (در خانه): Uyda. ("Mening kitobim *dar xāne* qoldi.")
 - *bālā* (بالا): Yuqorida.
2. Dinamik yo'nalish (Harakatlanish): Harakatning bir nuqtadan boshqa nuqtaga qarab yo'nalishini bildiradi. Bu semantika ko'pincha predloglarning o'rin ravishlariga qo'shilishi orqali hosil bo'ladi.
 - *az ānja* (أنا من): U yerdan (ajralish/boshlanish nuqtasi). ("U *az ānja* keldi.")
 - *be key* (به کی): Qayerga (maqsad).
 - *pāyin raftan* (رفتن پایین): Pastga borish.
3. Makoniy qamrov (Taqsimot): Harakatning joy bo'ylab yoyilganligini yoki butun makonni qamrab olganligini ifodalaydi. Bu tur asosan qo'shma va takroriy ravishlar orqali hosil bo'ladi.
 - *sar-ā-sar* (سراسر): Butunlay, hamma joyda (to'liq qamrov).

- *har-jā* (جا هر): Har qayerda (cheksiz taqsimot).
- *jā-bejā* (جا به جا): Joyma-joy, bir yerdan ikkinchi yerga (dinamik taqsimot)⁹.

Fors tilida o‘rin ravishlari, odatda, gapning ikkinchi darajali bo‘lagi – hol vazifasida keladi. Ular asosan fe‘lga tobelanib, harakatning makoniy belgisini aniqlashtiradi. Ularning sintaktik roli boshqa turkumlar bilan birikishida ham namoyon bo‘ladi:

1. Fe‘lni aniqlash: Bu ularning asosiy funksiyasi bo‘lib, fe‘lning joylashuvini modifikatsiya qiladi. Ravish gapda egadan keyin yoki to‘ldiruvchidan keyin kelishi mumkin. Fors tili SOV (Sub‘ekt-Obyekt-Verbum) tuzilishiga ega bo‘lgani uchun, ravishlar fe‘l oldida joylashishga moyildir. (*Man kitob rā dar keshū gozaštam.* – Men kitobni tortmada qoldirdim.)

2. Predikativ vazifa: Ba‘zi fors tili olimlari o‘rin ravishlari, ayniqsa predlogli birikmalar, ayrim holatlarda predikativ (kesim) vazifasida kelishini ta’kidlashadi, garchi bu holat juda kam kuzatilsada. Biroq, ko‘proq ular mustaqil bo‘lmagan fe‘llar bilan birikib, murakkab kesim hosil qiladi.

3. Ravishiy birikma boshlig‘i: Murakkab yasalgan o‘rin ravishlari o‘z navbatida boshqa aniqlovchilarni qabul qilib, kengaytirilgan ravishiy birikmalar hosil qilishi mumkin. Masalan, (*xayli pāyin* – ancha pastda).

4. Sintaktik erkinlik: Fors tili sintaksisida o‘rin ravishlari (va boshqa turdagi ravishlar) o‘zining joylashuvi bo‘yicha nisbatan katta erkinlikka ega, ya’ni ular gapda turli pozitsiyalarda kelishi mumkin, ammo semantik ravshanlik ko‘pincha ularni fe‘lga yaqin joylashtirishni taqozo etadi¹⁰.

O‘rin ravishlarining yasaliş usuli ularning semantikasiga bevosita ta’sir qiladi:

- Tub ravishlar (*inja, ānja*): Makonni eng umumiy, ko‘rsatish prinsiplari asosida ifodalaydi.
- Predlogli birikmalar (*az bālā, dar-e xāne*): Joylashuvni aniqroq, fazoviy munosabatlar (yuza, ichki, usti, osti) orqali ifodalashga xizmat qiladi, bu esa ularning sintaktik derivatsiyadan kelib chiqqanini ko‘rsatadi.
- Qo‘shma-takroriy ravishlar (*jā-bejā*): Harakatning dinamikasini, ya’ni makonda uzluksiz o‘zgarishini yoki tarqalishini anglatish orqali eng murakkab semantik yuklamani oladi.

Fors tilida o‘rin ravishlarining derivatsion mohiyatini tushunish, ularning sintaktik xizmat so‘zlari – ko‘makchilar (predloglar) bilan tarixiy aloqasini o‘rganishni talab qiladi. Ko‘pgina qo‘shma o‘rin ravishlari aslida *ravish* va *ko‘makchi* o‘rtasida turgan, doimiy o‘zgarishda bo‘lgan birliklardir. Fors tilidagi ko‘plab asosiy makonni bildiruvchi birliklar ham ravish, ham ko‘makchi vazifasida kelishi mumkin. Masalan, *dar* (در – ichida) va *bar* (بر – ustida) kabi elementlar:

- Ko‘makchi sifatida: Ular otdan oldin kelib, otni fe‘l bilan bog‘laydi va makoniy munosabatni yaratadi. (*dar xāne* – uying ichida).
- Ravish sifatida: Ular mustaqil holda kelib, harakatning joyini aniqlaydi. (*U darūn edi.* – U ichkarida edi.)

Bu dual vazifa ular o‘rtasidagi morfologik chegara shartli ekanligini, ko‘pincha sintaktik pozitsiya so‘z turkumini belgilashini ko‘rsatadi¹¹. O‘rin ravishlarining katta qismi ko‘makchilarning leksikallashuvi (ravishga aylanishi) yoki otlarning ravishlashuvi (konversiya) natijasida paydo bo‘lgan. Tilning tarixiy taraqqiyotida ba’zi erkin so‘z birikmalari ma’lum bir funksiyani bajarish uchun birlashib, yangi leksik birlikka – ravishga aylanadi. Bu jarayon leksikallashuv deb nomlanadi. Biroq, aksincha, ba’zi ravishlar o‘zining mustaqil leksik ma’nosini yo‘qotib, faqatgina grammatik funksiyani bajaruvchi ko‘makchilarga aylanish tendensiyasi ham mavjud

(*degrammatikizatsiya*). Fors tilidagi qo'shma predloglar ko'pincha aynan shu jarayonning mahsuli bo'lib, ular dastlab mustaqil ma'noli ot va ravishlar bo'lgan.

Bu shuni ko'rsatadiki, fors tilida o'rin ravishlari tizimi ochiq sistema bo'lib, doimiy ravishda predlogli birikmalar hisobiga yangilanib turadi. Ravishlarning derivatsion xususiyatlari faqatgina qo'shimchalar bilan chegaralanmay, balki butun boshli sintaktik qurilmalarning leksik-grammatik transformatsiyasi orqali yuzaga chiqadi. Fors tilida o'rin ravishlarining derivatsion xususiyatlari ushbu so'z turkumining noyob tuzilishiga ishora qiladi. Tahlil shuni ko'rsatadiki, ravishlar tizimi quyidagi xususiyatlar bilan tavsiflanadi:

1. Morfologik minimalizm: An'anaviy yasovchi qo'shimchalar kam, lekin *inja*, *anja* kabi tub asoslar mustahkam o'rin egallagan.
2. Sintaktik derivatsiya ustunligi: Eng faol yasalish usuli qo'shma birikmalar (kompozitsiya) va konversiya (turkumlararo o'tish) hisoblanadi. Ayniqsa, predlog + ot modelidagi birikmalarning mustahkamlanib, ravishga aylanishi tizimning o'ziga xos xususiyatidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Kamoliddinov I. Fors tili grammatikasi: Morfologiya. – T.: Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti nashriyoti, 2021. – B. 160-162.
2. Sabzevari M. The study of structure and formation of the derivational adverbs in standard Farsi with a cognitive approach // Language Related Research. 2015. Vol. 6, № 5. P. 218-220.
3. Jahongiriy M. Lisonshinosi (Tilshunoslikka kirish). – Tehron: Sāzmān-e motāle'e va tadvin-e kotob-e 'olum-e ensāni-ye dānešgāhhā, 1385 h.š. – B. 102.
4. Mahmudov X., Musayev Q. O'zbek tili va adabiyoti. – T.: O'qituvchi, 1979. – B. 240.
5. Shams-ol-Qurrā'ī M. Persian Adverbs in the Typological Prototype View of Parts of Speech // Lexicography and Grammar. – Tehran, 2018. – P. 45-48.

6. Karimi S. Ezafe and the Deep Position of Nominal Modifiers in Persian // Linguistics. 2005. Vol.
7. Behrooz M. The Role of Phrasal Verbs in Persian Word-Formation. – Shiraz University Press, 2010. – P. 72.
8. Vahobov A. V. Eron va Afg'oniston tillari. – T.: Sharq, 2006. – B. 95-97.
9. Rastgār M. Tahlil-e Morfologi-ye Ravish-hā dar Zabān-e Fārsi (Fors tilidagi ravishlarning morfologik tahlili) // Majalle-ye Zabānshenāsi. 1388 h.š. (2009). P. 15-28
10. **Ghomishi J.** On the Syntactic Structure of Persian Prepositional Phrases. – MIT Press, 1996. – P. 50-55.
11. Sayfullaev B. Fors tili leksikologiyasi va so'z yasalishi. – T.: Innovatsiya, 2019. – B. 90-91.